

SZABÓDIK SZAVUNK TÖRTÉNETÉHEZ

VÉGH JÓZSEF MIHÁLY

Szabódik szavunkról a SzófSz. azt írja, hogy „egyesek a szabad mn.-hez kapcsolják, mások talán nagyobb valószínűséggel a szab igehez, de a jel.-változás mindenképen homályos” (278).

Nézzük meg részletesebben a szabódik-ról alkotott véleményeket! Két csoportba sorolhatjuk őket (az előbbieket szerint):

1. HORGER ANTAL (Magyar szavak története 154.), NAGY J. BÉLA (MNy. XXIV, 212.), PAIS DEZSŐ (MNy. XXXIX, 249.), ZOLNAI GYULA (MNy. XL, 153.), KÁLMÁN BÉLA (Nyr. 91:3) a szabadkozik-kal együtt a szab ige származékának tartja, többen (HORGER, PAIS, KÁLMÁN) azt is megjegyzik, hogy a szabadkozik-ot t-vel kellene írunk, tehát „írásos népetimológiával” (KÁLMÁN) van dolgunk.

2. SZARVAS GÁBOR (Nyr. 20:232—233.) szócsereinek, szóhelyettesítésnek tartja a szabódik-ot (mint pl. az ildomost az ’okos, értelmes’ jelentés helyett ’illetudó, illedelmes’ jelentésben), amely „a kezdetben igeként használt, de később eleitett szabadni = szabadkozni helyébe lépett” (i. m. 233.).

Hasonló véleménye van NAGYSZIGETHI [SZILY] KÁLMÁNNak is (Nyr. 28:228—229.), aki azt mondja, hogy a NySz. tévesen sorolja a szabódik-ot a szab származékai közé. Ellenérvei: a) a szab (concido, apto, concinno, constituo, instituo) jelentésből nem vezethető le a szabódik (sese excusare, sich entschuldigen) jelentése. b) a szabódik teljesen azonos jelentésű a szabadkozik-kal, valószínű, hogy azonos a származásuk: ha a szabadkozik a szab-bal volna összefüggésben, akkor szabatkozik volna, pedig nem így van. Valószínűbb, hogy a szabadkozik a szabad igeből származik. c) Ez a szabadik (*szobodik, szabodik) megvolt a régi nyelvben. NAGYSZIGETHI néhány adatot is felsorol (Pesti N. Test-ából, MA. 1621. kiadásából, PP. mind a négy kiadásából, Pázmánytól, Sallai Váradnak orvoslása című művéből.) Ezekből az következik, hogy volt egy szabadik, szabodik ige, amely csak később kapta a szabódik alakot (népetimológia).

Próbáljunk most már a végére járni a dolognak! Azonnal meg kell jegyeznünk, hogy a SzófSz. azon megállapítása, „egyesek a szabad melléknévhez kapcsolják” nem vonatkoztatható SZARVAS GÁBOR és NAGYSZIGETHI KÁLMÁN véleményére, hiszen ők nem a szabad melléknévhez, hanem a szabad igehez kapcsolják a szabódik-ot (és a szabadkozik-ot is).

A szabad szláv jövevényszó (KNEIŽSA ISTVÁN: A magyar nyelv szláv jövevény-szavai I/I. 484.): KNEIŽSA szerint első jelentése ’liber, frei’, második jelentése ’licet, licitum, fas’, és ’steht frei, es ist erlaubt’. A szláv svoboda ragozhatatlan i-tövé melléknévből származik (őgyh. szláv, egyh. szláv svoboda és orosz-egyh. szláv svoboda), az élő szláv nyelvekből csak egy- ьнѣ melléknévképzős továbbképzett alakban

mutatható ki. A magyar szó a továbbképzés nélküli *svoboda* átvétele, ez arra mutat, hogy régi szó. A második jelentés a magyarban fejlődött (K. NIEZSA: i. h.).

Hogyan fejlődhetett az eredetileg melléknévi jelentésű szónak a magyarban igei jelentése? Ugy, hogy a nyelvtudat végződése miatt igének érezte... az igeként ragozott névszók közül, a *szabad* melléknév végződésénél fogva a *halad, marad, szalad* stb. szavak társítási csoportjához kapcsolódik hozzá a közönséges ember gondolkodásában” — írja ZOLNAI GYULA (MNy. XL, 153.).

A *szabad* igét tehát igei végzésekkel is elláthatták: Pesti Gábor: Novum Testamentum 105 v.¹: „Býzon azok kezzyl walo wagý, mert Galileából walo wagý, 3oodýs olyan wagýó. De amaz kezdé 3abadný ees eskedný.”²

Molnár Albert: Szabadni, *szabodni*: quiritari, querulari, sese excusare (mindegyik kiadásában). Páriz Pápai Ferenc (1708): Szabadni, *szabodni*: quiritari, querulari, sese excusare. PPB (1767): Szabadni, *szabodni*: quiritari, querulari, sese excusare, sich beklagen, sich entschuldigen; ugyanígy 1782-ből való kiadásában is. Baróti Szabó Dávid: Kised Szótár (1792): Szabadni: Szabódni, v. Szabodni. J. Eder (Dict. 1801): Szabadni, *szabodni*: quiritari, querulari, sese excusare, sich beklagen, sich entschuldigen³. A Csallóközben *szobodni* alak járja (MTSz), Martoson (Komáron m.) *szabonyi*: Elkesztünk rinya újbul szípen szabonyi a szülénknek (MNyj. IV. 131.)⁴

Ezzel a *szobodni, szabodni, szabadni* főnévi igenévvel van kapcsolatban a *szobodik, szabodik, szabadik* igealak, amelynek a jelentése azonos a mai *szabódik* jelentésével: Molnár Albert (1708): *szabadik*: quiritari, querulari, sese excusare. Pázmány: Kérdgy- meg akár-kit, ha pokolba akar-e menni, keresztelkedik, *szabodik*, hogy oda nem akár menni (Préd. 342.-NySz.); Meghalljuk ezennel, mint *szabodik* az augustana confessio... (Kal. 170.-NySz.) Baróti Szabó Dávid: A második áll még, /Sír, *szabodik* (Verskoszorú I, 112. — az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). Kresznerics (Magyar Szótár II): *szabodik*: quiritatur, querulatur, sese excusat. Magyar és német Zsebszótár (1838): *Szabodik, szabódik*: sich weigern, sich entschuldigen. Csallóközből, Mátyusföldéről, Nyitra megyéből *szabodik*-ot közöl a MTSz, Martoson is *szabodik* van (MNyJ. VI. 143.), Mosonszentmiklóson is: *szabodik, hogy nem új vót* (az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagából), Alsó-Csallóközben is (Nyr. 29: 591.), Dunaszegen (Győr m.) is (az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagából). Pápa vidékéről BEKE ÖDÖN *szabodik* alakot jegyzett föl (NyF. 17: 8.).

Igeneknek más alakjaiban is rövid *o*-t vagy *a*-t találunk a második szótagban: *Szabodol*: Telegdi Miklós: Igen mented magad, erősen *szabodol*, hogy sem harag, sem irétség nem indetott (Felelet Bornemiszsa Péter Fejtegetés nevű könyvére 5.-NySz.); *szabadott*: Taxonyi J.: De az, szegény, nagyon *szabadott*, hogy hozzá sem

¹ SZARVAS GÁBOR pontatlanul idézi Pesti N. Test. 106. lapjáról (i. m. 233.) A mondat Pesti N. Test.-a 105. lapjának verso oldalán van.

² Az *esküdni és szabadni* szólásként kerülhetett bele Pesti fordításába. (Máté evangélista szövegében is: Pesti N. Test. 61 v.) A szólás előfordul Wagner F. Universae Phraseologiae Corpus Tyrnavia-jában: *Igen eskűszóm, szabadom* (az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). Kresznerics szótárában: *Eskűszik, szabodik, mint a veres hagyma*. Margalitsnál: *Eskűszik, szabódik, mint a répa* (Magyar közmondások 183.). Együtt említi a két szót CzF. is: *Eskűszik, szabódik* (II, 407.).

³ Más jelentésben közli Sándor István: Toldalék a magyar-deák szókönyvhez (1808.): Szabadni: Sinere, Permittere, Indulgere.

⁴ Más igei végzésekkel: *szabadom*: 'permitto, potestatenfacio, ich erlaube', (Eder Dict.); nem *szabodom* 'non moror' (Kresznerics) és a mai *szabadott, szabadna, szabadjon*-féle alakok (ÉrtSz. VI, 11.)

nyúlt [a pénzhez] (Az emberek erköltseinek tüköri — az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából); *szabodom*: Wagner F.: Igen esküszöm, *szabodom* (Universae Phraseologiae Corpus Tyrnavia — az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából); *szabodás*: Versey F.: Lexicon Terminorum Technicorum — az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). Mai nyelvjárásainkban is: *Szabodott*: Összetett kézzel szabodott nekik, de mind hiába (Tajfalu, Pozsony megye — az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagából). *szabottak*: Azután a bujtárok szabottak neki, hoty tanácsa meg őket is (Mosonszentmiklós — az Új Magyar Tájszótár cédulaanyagából). *szabodva*: Szabodva kértem (MTSz); *szabodjál*: Szabodjál szépen, aztán megbocsát apád (Csallóköz, MTSz). Pápa vidékén (Beke Ödön: NyF. 17:11.) *szabudott* alak használatos.

Mire mutatnak ezek az adatok? Arra, hogy a *szabod-*, *szabod-*, *szabad-* igei többől alkotott *szabodik*, *szabodik*, *szabadik* jelentése megegyezik a mai köznyelvi *szabódik* jelentésével, szerkezetét tekintve a *szabódik*, *szabadik* is reflexívumot fejez ki, mint a *szabódik*, de reflexív voltát csak az *-ik* személyrag jelöli rajta, mint a *szegik* („Szó megszakad, hang fennakad, lehelet megszegik”), *csökik*, *töpik* ’töppörödik’ stb. szavakon¹ (vö. erről: GOMBÓCZ: MSFOu. LXVII, 115, MÉSZÖLY: NéNy. I, 67. Ómagyar Szövegek 221 kk. és D. BARTHA: A magyar szóképzés története 52.)

Alaki szempontból tehát fölösleges, szükségtelen föltennünk, hogy a *szabodik* és a vele kapcsolatban² álló *szabódik* a *szab* ige-*odik* vagy *-ódik* képzős származéka, hiszen — láttuk — a *szabodik* (~ *szabodik* ~ *szabadik*) a *szabad*-nak *-ik* -kel alkotott, visszaható értelmű (személyragos) alakja.

Jelentéstan szempontból pedig semmiképpen sem hozható összefüggésbe a *szabódik* a *szab*bal. Az ÉrtSz. (VI. 21) szerint a *szabódik*nek három jelentése van: I. (nép) „vminek, főleg megtiszteltetésnek, ajándéknak, ételnek, italnak az elfogadásától húzódik, vonakodik, illemből, szokásból tiltakozik ellene, kéri magát, *szabadkozik*.” 2. (ritk. nép.) „Mentegetőzik” 3. (táj) „Kér, könyörög, esedezik”.

Ezek a jelentések nem fejlődhettek a *szab*-nak egyik jelentéséből sem (vö.: ÉrtSz. VI.), még abból sem, amiből HORGER a *szabadkozik*-kal kapcsolatban felteszi: ’mindenféle feltételeket szab’ (Magyar szavak története 154). Igaza van NAGY-SZIGETHINEK: „... ha *szab* a gyök, akkor a *szabodás* csakis alkalmazkodást vagy valami ilyest jelenthet, nem pedig ennek éppen ellenkezőjét, az alkalmazkodni nem akarást” (i. m. 228.).³

Hogy a *szabodik* ~ *szabódik* jelentésfejlődését jól lássuk, a *szabadkozik* példáját kell segítségül hívunk. A *szabadkozik* az ÉrtSz. szerint is szinonímája a *szabódik*-nak első két jelentésében, harmadik (elav.) jelentéseként a *szabadkozik*-nak ezt adja meg: „Szabadulni igyekszik valahonnan, vmitől. *Egy tág gödör bal lábát combig elnyelé. Mig onnan szabadkozott, az ifjú már föleszmélten állt* (Vör.). *Ne szabadkozz: Mert nem bocsátlak* (Ar-Arisz).” Vörösmartyt és Aranyt igazolja Eder Dictionariuma is: 324. lapján ez áll: Szabadítom: Libero-as, ich befreye, errette, erlöse. Szabadkozni: Idem.

¹ CzF-ban ez áll: „Szabódik. Am. szabadkozik... Eredetileg vagy *szabadik* volt (mint Szabó Dávidnál élé is jön: szabadni-szabódni) ’szabad’ törzsöktől, melyhez az *ik* középképző járulván lett *szabadik*, *szabodik* (szintén eléjön Szabó Dávidnál); mire példák: tűz tűzik (a nap), ok okik stb.”

² Nemcsak jelentésbeli, hanem alaki kapcsolatban is, lásd később.

³ SIMONYI ZSIGMOND ezt mondja: „Ha... a *szabadkozik* jelentését nézzük, meg kell engedni, hogy lehetséges, hogy a *szabad* származéka (Nyr. 5:567.).

A szabadkozni-nak ez lehetett a legrégebb jelentése: 'Szabadulni valahonnan' (konkrét értelemben), ebből fejlődhetett a 'szabadulni valami kötelezettség alól' (képes értelemben) ebből 'vonakodni, húzódozni', ebből 'mentegetőzni, könyörögni'¹.

A szabódik szinte azonos jelentésű a szabadkozik-kal. Könnyen elképzelhető, hogy a jelentésfejlődésnek hasonló útját járta be, tehát elejnte konkrét értelemben jelentett valahonnan, vagy valamitől való szabadulást, szabadulni akarást, aztán képes értelemben is vonakodást, húzódozást (kötelesség, terhes dolog, büntetés alól), majd mentegetőzést, kérest. Annál is inkább, mert a szabódik, szabadik (erre mutat szerkezete is) előbbi, mint a szabadkozik (vö. NySz).

De hogyan lett a szabódik-ból szabódik? A megfejtést kézbeadja a NySz-nak egy tévedése. Ott ugyanis a szabódik-nak két jelentését találjuk: 1. se accomodare, sich anpassen, 2. se excusare, sich entschuldigen. Az első jelentéshez egyetlen példamondatot találunk Haller János Pays, a békeséges túrésnek Paysa (Mellyet Haller János erdelyi magyar Deákbold Magyarra fordított, az Korenus Jakab munkájából. Csík, 1682.) című művéből: „Az isten akarattyához szabódjék” (84.). Az idézett helyen ez áll: „Azért adatott akaratumhoz való Szabadság nekünk, hogy Isten akarattyának akarói légyünk: Ha egyebet akarfz, a te akarátod tekeres, facsaros léfszen, és meg-veszetsége jobbitáft, s'igazgatáft kíván, hogy az Isten akarattyához szabódgyék, mert akkor vagyon az igaz mérőfinor mellett.” Az egész résznek, a XI-nek pedig, melyben ez a részlet is van, az a címe: „A mi akaratumkat Isten akarattyához kell szabnunk, ha neha kedvünk ellen-valokat bocsát-is reank, hogy azokat bekevel szenvedhessük.” Itt tehát valóban szabáról van szó, arról, hogy — Haller szerint — hogyan és miért kell Isten akaratához szabnunk, igazítanunk a miénket². Ez a szabódgyék a szab igéből való, olyan, mint a záródjék, adódjék, íródjék, sértődjék stb. a zár, ad, ír, sért stb.-ből.

Kétféle szabódik volt tehát, amelyet a NySz. tévesen egy címszó alá vesz: egy 'se excusare' jelentésű (lásd előbb) és egy 'se accomodare' jelentésű. Az előbbi ('se excusare') rövid magánhangzót tartalmazott a második szótagjában, mert a szobod-, szabod-, szabad-származéka volt, az utóbbi ('se accomodare') a szab igének volt -odik képzős származéka. Mivel hangalakban igen közel álltak egymáshoz, szinte természetes, hogy hatottak is egymásra, mégpedig úgy, hogy a szabodiknak eredetileg rövid magánhangzója is hosszúvá vált.³ Szókeveredés történt tehát, mint azt SZARVAS GÁBOR is feltette (Nyr. 20:232—33). És, ha úgy tetszik, népetimológia is (vö.: KÁLMÁN i. m. 3); a szabódik-ot, amikor már szabad volt alapszavának alakja, értelmetlennek érezhették, és „értelmet” adtak neki a magánhangzó megnyújtásával. Természetesen közrejátszhatott az analógia is, az, hogy az -odik, -ödik, -ódik, -ödik képzőnek egyaránt használatos rövid és hosszú magánhangzós formája: csavarodik, kavarodik, zavarodik stb., ill. hányódik, záródik, járódik, stb. (vö.: D. BARTA: A magyar szóképzés története 50—51.).

¹ A szabadkozik tehát mégiscsak jól van így: szabadkozik, nem kellene „helyesen” (lásd előbb: NAGY J. BÉLA, HORGER) szabatkozikknak írni.

² Más helyeken így ír: „Veheted azért eszedben, mint kell embernek Isten akarattyához szabni magát... (88.); „...azok bírnak egyenes szível, kik ebben az életben Isten akarattyához szabják magokat (92).

³ NAGYSZIGETHI: „Úgy látszik, szabódik a XVIII. század előtt nem fordul elő. Szabó Dávidnál vegyesen: szabadni, szabódni vagy szabodni” (i. m. 229.)

ZUR GESCHICHTE DES UNGARISCHEN WORTES
SZABÓDIK

Von J. M. VÉGH

Über die Abstammung des ungarischen Wortes *szabódik* teilen sich die Ansichten: es wird entweder vom *szabad* oder vom *szab* abgeleitet.

Die in den Sprachdenkmälern und in den heutigen Mundarten in grosser Zahl vorkommenden Varianten wie *szobodik*, *szabodik*, *szabadik* und *szabadni*, *szabodás* weisen darauf hin, dass das Wort *szabódik* vom Verbalstamm *szabad-* entstand. *Szabad* ist ein slawisches Lehnwort, seine verbale Bedeutung bildete sich in der ungarischen Sprache analog zu den Wörtern *halad*, *marad*, *szabad* usw. heraus. Zu diesem Verb *szabad-* kam noch das Verbalsuffix *-ik*, das das Reflexivum ausdrückt. *Szabódik* ist also keine Ableitung vom Verb *szab* mit einem Suffix *-ódik*, sondern eine Ableitung vom Verb *szabod* mit einem Suffix *-ik*. In dem Wort enthaltenen *o* wurde darum lang, weil es ein Wort *szabódik*, die Ableitung des Verbs *szab*, mit der Bedeutung 'se excusare', 'sich anpassen' auch gab (das NySZ erfasst das Wort lexikographisch in der Form *szabódjék*, es wird aber irrtümlicherweise mit dem Wort *szabódik*, das die Bedeutung 'se excusare, sich entschuldigen' hat, verwechselt), dessen langes *ó* auf das *o* von *szobodik* > *szabodik* wirkte. Das Verb *szabódik* ('se excusare, sich entschuldigen') ist also die Ableitung des Zeitwortes *szobod-* < *szabod-* < *szabad-* (das wird auch durch seine Bedeutungsgeschichte bewiesen), und es bekam seine heutige Lautform von der Volksetymologie.